

"הטיטה הראשונה של ההיסטוריה?" על חקר עיתונים וחקר עיתונות*

גלעד הלפרן

תקציר

דיגיטציה של עיתוני עבר ייעלה את עבודתם של היסטוריונים, אך לצד זה היא מעלה סוגיות מתודולוגיות לא מעטות. לנוכח העלייה העצומה בהיקפם של מקורות מחקר זמינים בעקבות הדיגיטציה, מאמר זה מתמקד בקושי שמערים ההיצף בזמינותם של עיתונים על השימוש בהם כמקורות. קריאה ביקורתית במקורות היא לחם חוקם של היסטוריונים, אך הזינוק הגדול בהיקף המקורות מחייב תשומת לב מיוחדת. הדבר נכון בפרט כשמדובר בעיתונים, בגלל הפיתוי הגדול לייחס להם מהימנות, הן בשל האתוס האובייקטיביסטי השולט בעיתונות והן בשל עצם הסמיכות של פרסום המידע למאורעות. לאור זאת התחדד ההבדל בין "ההיסטוריונים של העיתונות" ובין מי שמכונים להלן "ההיסטוריונים של עיתונים", הבדל שהתקיים עוד טרם המהפכה הדיגיטלית. עבור היסטוריונים של העיתונות העיתון אינו מקור מידע גרידא אלא מושא המחקר. מטרתו של חוקר העיתונות, במילותיו של ברונו לאטור, היא לפצח את "הקופסה השחורה", כלומר את התהליך הנסתר אשר בסופו נראה דף העיתון כפי שהוא נראה. מהם השיקולים שעמדו מאחורי ההחלטות על תוכן העיתון, עריכתו ועיצובו? על ההיסטוריון של העיתונות נגזר ללהטט בין הגליונות ובין מקורות ארכיוניים אחרים: תכתובות פנימיות של אנשי המערכת, זיכרונות, הרצאות פומביות ועוד.

במאמר זה מוצע חקר העיתונות כמהלך משלים לחקר עיתונים, בין השאר ככלי עזר בביקורת המקורות בעידן הדיגיטלי, באמצעות דוגמאות מהפלטין פוסט, עיתון יומי בשפה האנגלית שיצא לאור בירושלים (1932–1950).

מילות מפתח: עיתונות, דיגיטציה, ארכיון, היסטוריוגרפיה, הפלטין פוסט

מבוא

לפחות למראית עין מגמת הדיגיטציה של עיתוני עבר, שהאתר "עיתונות יהודית היסטורית" הוא מייצגה המובהק בישראל ובעולם היהודי, היא התגלמות הברכה של

* המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע 1252/24.

הקידמה הטכנולוגית. כמות אדירה של מידע זמינה לכל מאן דבעי, גם בקרב הציבור שאינו נמנה עם קהילת החוקרים. הגישה אל האתר קלה ונוחה מכל מחשב עם חיבור לרשת האינטרנט, ויתרה מזאת, מנועי החיפוש החליפו את מלאכת הדפדוף הידני בכרכים מצהיבים ובסלילי מיקרופילם וייעלו אותה לאין שיעור. גוף ידע אדיר-ממדים, אשר הלכה למעשה שקע בתהום הנשייה, חזר במהירות שיא למרחב הציבורי והונגש לכול. הזינוק הזה, שהוא בבחינת מהפך של ממש, עורר שלל סוגיות, מהותיות ומתודולוגיות כאחד. הקפיצה המעריכית בהיקף החומר לא רק דרשה היערכות שונה בתכלית לצורך ארגונו ועיבודו, אלא גם הגדירה מחדש את טיבם של המקורות ההיסטוריים ואת אופן הטיפול בהם וניסחה מחדש אילו שאלות היסטוריוגרפיות ראויות להישאל. למותר לציין שבד בבד עם הנגישות שזימנה הדיגיטציה התפתחו כלים דיגיטליים לעיבוד החומר אשר התוו כיוונים מחקרניים חדשים, רבים ומגוונים.

במאמר זה אבקש לחדד נקודה שלמיטב ידיעתי טרם נתנו עליה את הדעת בספרות הענפה על חקר עיתונות היסטורית בעידן הדיגיטלי. בניגוד לסוגיות מתודולוגיות רבות אחרות, נקודה זו שאבקש לדון בה אינה חבה את קיומה להופעת הדיגיטציה. השימוש בעיתונים כמקורות וההכרח להסתמך עליהם תוך אישוש המידע העולה מהם והצלבתו התקיימו כאשר חוקרים ממגוון רקעים דפדפו בגיליונות מצהיבים במרתפים טחובים. "העיתון הוא הטיוטה הראשונה של ההיסטוריה", אמירה המיוחסת לפיליפ גרהם, המו"ל של הווינגטון פוסט בשנות החמישים של המאה העשרים, המשקפת את הפיתוי (הבעייתי כשלעצמו) לייחס לכתוב בעיתונות מהימנות מיוחדת, קדמה לעידן הדיגיטלי. אולם העלייה בזמינותם של עיתוני העבר ובנגישות אליהם החמירה את הבעיה אלפי מונים בכך שהרחיבה באופן משמעותי את השימוש בעיתונים כמקורות היסטוריים, עד שאלה הפכו למסה ביבליוגרפית קריטית כמעט בכל מחקר המוקדש להיסטוריה המודרנית. על כן ליבון הסוגיה דחוף ורלוונטי מאי פעם.

מחקרים רבים נוטים להתייחס לעיתונות כאל אפיפנומן, כלומר אספקלריה שדרכה משתקפות תופעות רחבות יותר: אירועים היסטוריים, מגמות תרבותיות או תנועות רעיוניות ואידיאולוגיות. העיתונות, עקב אופיה הפריודי, הייתה פורום חשוב שבו חידושים מעין אלה התעצבו ובאו לידי ביטוי. ואכן, הצירוף "בראי העיתונות", המופיע לא אחת בכותרות מאמרים היסטוריים, מצביע על כך שלא אחת העיתונות שכלב המחקרים הללו אינה לב העניין אלא פלטפורמה או צינור, לאו דווקא מושא המחקר. משיטוט מהיר בארכיון כתב העת קשר עולה שהצירוף הנ"ל הופיע לפחות שני תריסר פעמים בשנים האחרונות ומדגימה של רשימות מקורות המאמרים הללו נראה שמעטים מהם, אם בכלל, הסתמכו על מקורות עיתונאיים שאינם התוכן שהתפרסם בעיתון. הטקסט העיתונאי נועד לשמש "הצצה" אל תוך זרמי רוח ותופעות חברתיות, ולשמש תימוכין לטענות מתחומי דעת אחרים, גם אם משיקים.

כאן נכנס ההבדל בין היסטוריוגרפיה "רגילה" או כללית ובין היסטוריוגרפיה של העיתונות. לשם הפשטות אנסח זאת כהבדל שבין חוקרי עיתונים לחוקרי עיתונות. עבור חוקרי העיתונות, העיתון עצמו הוא מושא המחקר. כלומר, העיתון אינו שיקוף ניטרלי של מציאות חיצונית אובייקטיבית, אלא מוצר דיסקורסיבי שנוצר בהקשר תרבותי, מוסדי וכלכלי מסוים. כפי שניסחו זאת קארין ואהל-יורגנסן ותומאס האנטיש, "תפקידו של חוקר העיתונות הוא להציג את המסרים העולים מדפי העיתון ולהסביר מדוע הם שם".¹ חוקרי העיתונות מתעניינים בהשלכות חיצוניות לעיתונות, כלומר כיצד העיתונות באה במגע עם ספרות תרבותיות, חברתיות ואינטלקטואליות רחבות, משפיעה על עיצובן ומשפעת מהן בתורה. חוקרי עיתונות, לגבי ידידם, מתעניינים בהשלכות הפנימיות, כלומר בשאלה אילו שיקולים במערכת ובעולם העיתונות משפיעים על תצורתו הסופית של העיתון. אף שאין פסול בגישה זו או זו, אטען להלן שניתנת הדעת להשלכות הפנימיות עשויה מחד גיסא להעשיר את העיסוק בהשלכות החיצוניות, ומאידך גיסא לסייע להיסטוריון במלאכתו, על אחת כמה וכמה בעידן הדיגיטלי. העיתונאים שפועלים הן מאחורי הקלעים הן לפנייהם הם אינטלקטואלים ציבוריים לכל דבר ועניין, ועל כן ראוי להביא בחשבון את ההשלכות החיצוניות של עבודתם – גם אם זו נעשית בצורה עקיפה ונסתרת מן העין.

עיתונות, דיגיטציה ומחקר

בעקבות מגמת הדיגיטציה של ארכיוני העיתונות הונהגו שינויים מרחיקי לכת במגוון תחומי ידע ובכללם היסטוריה, חקר תקשורת, ארכיונאות ומדעי הנתונים. השאלות שעלו היו בחלקן מהותיות, למשל על הדרך שבה מתעצבת מחדש המורשת התרבותית לאור החשיפה הרחבה והבלתי-אמצעית שמאפשרים הארכיונים הדיגיטליים למידע שעד אותו רגע היה נסתר מעיני הציבור הרחב,² ולחלופין: מי המשתתפים בתהליך העיצוב הזה, שאותו כינה ג'יימס מאסל "שליטה ביבליוגרפית" (bibliographical control)?³ סוגיות אחרות עטו גוון מתודולוגי. בתחום המידענות דורש היקף החומר התמודדות שונה בתכלית עם ארגונו וקיטלוגו, וכך בכל הנוגע לשימוש במשאבים הללו לצרכים פדגוגיים.⁴ גם עיבוד התוכן, עקב היקפו, אינו יכול עוד להתבצע באמצעים ידניים, דבר אשר הביא לפיתוחם של אמצעים חשוכים ייעודיים.⁵ בקרב היסטוריונים התפתחו

Karin Wahl-Jorgensen and Thomas Hantizsch, "On Why and How We Should Do Journalism Studies", in: eidem. (eds.), *The Handbook of Journalism Studies*, London 2009, p. 4

Paul Gooding, *Historic Newspapers in the Digital Age*, Milton Park 2017

James Mussell, *The Nineteenth-Century Press in the Digital Age*, London, 2012, p. 2

(henceforth: Mussell, *The Nineteenth-Century Press*)

Clare Horrocks, "Nineteenth-Century Journalism Online – The Market Versus Academia?", *Media History* 20, 1 (2014), pp. 21–33

Adrian Bingham, "The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians", *Twentieth Century British History*, 21, 2 (2010), pp. 225–231; Dennis Yi

מתודולוגיות ספציפיות – כגון מחקרים השוואתיים⁶ או פריודיזציה נרחבת⁷ – אשר לא עמדו לרשותם של החוקרים בעידן הטרנס-דיגיטלי.

יתר על כן, גם מתודולוגיות קיימות עברו שינוי רחב היקף. "קריאה צמודה", לחם חוקם של היסטוריונים רבים, אינה בת יישום בהיקף חומר כה רב ולכן נדרשו שיטות חדשות של "קריאה רחוקה" או פתרונות כלאיים.⁸ מאסל הציג שאלה בסיסית על מהות ההיסטוריוגרפיה: אם מטרתו של ההיסטוריון היא לשחזר את התקופה שהוא חוקר ואת האופן שבני התקופה תפסו אותה (בריטניה של המאה התשע-עשרה, במקרה דנן), הרי חקירה כה מקיפה תחטא למטרה. מן הסתם הם לא נחשפו לכל התוכן שהודפס בעיתונות אלא רק לשבריר ממנו, אם בכלל, ועל פיו גיבשו את תפיסת עולמם. לפיכך, טען, הפיתוי לעבד כמות גדולה כל כך של נתונים מעוותת את המציאות שהמחקר ההיסטורי מתיימר לשקף.⁹

התמה המשותפת לכל התהיות הללו היא סכנת הדה-קונטקסטואליזציה: הדיגיטציה עשויה להביא לא רק להתיעלותם של תהליכים ארוכים ומסורבלים ולקיצורם, אלא אף לשינוי יסודי במהות המחקר, אשר עלול להביא תוצאות שונות ומסקנות אחרות בתכלית. זמינותם של גיליונות העיתון עלולה להטות את המאזן להסתמכות בלתי-פרופורציונלית עליהם ולכן שומה על ההיסטוריונים לעמוד על המשמר. ההתבוננות בגיליון העיתון עצמו חושפת תמונה חלקית בלבד משום שהעיתון, שירד לדפוס בשעות הקטנות של הלילה, מציג למעשה רק את התחנה הסופית של תהליך הכנתו, שלכל אורכו היה נתון לאילוצים שונים. אין מדובר כאן רק בלחצים פוליטיים או בצנזורה עצמית או מוכתבת מלמעלה. לצד היותה אפיסטמולוגיה פרופסיונלית ואתוס ציבורי, העיתונות משתמשת בפרקטיקות מקצועיות, החלטות נורמטיביות, מתחשבת במגבלות שונות (חלקן בנליות, כמו שיקולי מקום וכוח אדם), ועוד. דב יודקובסקי, העורך הראשי של ידיעות אחרונות במשך ארבעים שנה, נהג לומר שעורך עיתון מקבל מאות החלטות ביום; חלקן חשובות יותר וחלקן פחות, אבל כל אחת מהן דורשת החלטה. מבט בעיתון אינו מראה לנו את הדילמה, אלא רק את הדרך שבה היא נפתרה. זהו תהליך שברונו לאטור כינה "בלאקבוקסינג", מלשון "קופסה שחורה". בהשאלה מדובר בתהליך שבו

Tenen, "Toward a Computational Archaeology of Fictional Space", *New Literary History*, 49, 1 (2018), pp. 119–147

John Lee, "King Demos and His Laureate: Rudyard Kipling's 'The White Man's Burden', Transatlanticism, and the Newspaper Poem", *Media History*, 20, 1 (2014), pp. 51–66

Zef M. Segal, "Constructing the Modern Jewish 'Present': Time and Time Cycles in HaTzifra", *Jewish Studies in the Digital Age*, 5 (2022), pp. 245–268

Henrik Bodker, "Journalism History and Digital Archives", *Digital Journalism*, 6, 9 (2018), pp. 1113–1120

Mussel, *The Nineteenth-Century Press* 9

התוצר הסופי מסתיר את השיקולים שהביאו ליצירתו.¹⁰ התרסקות המטוס היא עובדה ברורה שאין עליה עוררין, אבל רק הקופסה השחורה תוכל לגלות לנו מהו התהליך שהוביל לכך. בהשאלה, ולהבדיל מחוקר התאונות, תפקידו של חוקר העיתונות הוא לפענח את הקופסה השחורה.

משימה זו מקבלת משנה תוקף ביחס לעיתון כאל מסמך היסטורי. עקב המהפכה הדיגיטלית, בדומה למהפכת הדפוס בראשית העת המודרנית,¹¹ כמות המידע וזמינותו אינן בהכרח ערובה לאיכותו. ביקורת המקורות היא פרקטיקה היסטוריוגרפית בסיסית, ובעת היצף מקורות, לצד ההתמודדות עם נפח המידע נגזר על ההיסטוריונים לפתח דרכים יעילות להפריד את המוץ מן התבן, להצליב את המידע ולאשש את מהימנותו. אולם בכל הקשור לעיתונות קיים מכשול כפול, מנטלי בעיקרו, אשר עלול להקשות על הדבר. קל לייחס לכתוב בעיתון מהימנות מיוחדת לא רק בגלל סמיכות הזמנים בין מועד ההתרחשות למועד הפרסום (שהרי דיווח על מאורע בהפרש של כמה שעות הוא, לפחות מבחינה כרונולוגית, ביטוי קרוב ככל האפשר לתיאור הדברים "כפי שהיו באמת", כפי שניסח ליאופולד פון רנקה, אבי ההיסטוריוגרפיה המודרנית, את משימתו של ההיסטוריון), אלא גם ובעיקר משום שהתפיסה של העיתונות התעצבה לאור האתוס האובייקטיביסטי שעומד בבסיס הפרופסיה. אתוס זה, במילותיו של מייקל שאדסון, נגזר מהציווי העיתונאי "לדווח על מה שנקרא 'חדשות' מבלי להעיר עליו, להטות אותו או לעצב את מהותו בשום דרך".¹² בכך הוא יוצר אשליה שאינה מופרכת לגמרי, שחלק מעבודת ההצלבה והאישוש, אם לא כולה, כבר נעשתה במקור. זו אשליה לא רק משום האנכרוניזם הגלום בה (שאדסון ואחרים מדגימים כיצד צמח האתוס הזה במרחב האנגלו-אמריקני ובמרצת המאה העשרים התפשט והיה לפרדיגמה כלל עולמית¹³), אלא גם, כאמור, משום שבעבודה העיתונאית חותרים מנגנונים רבים, סמויים מן העין, תחת האתוס האובייקטיביסטי. לכן אני סבור שחקר עיתונים לא יהיה שלם ללא שילוב, באופן זה או אחר, של חקר עיתונות.

כיצד על כל זה להתבצע? לרשות המחקר של עיתונות בת־זמננו, להבדיל מזו ההיסטורית, עומדות מתודולוגיות של מדעי החברה, כגון תצפיות וראיונות. חוקרי עיתונות מסוג זה יכולים, ואכן עושים, מחקרים אתנוגרפיים של חדרי חדשות וראיונות עומק עם העוסקים במלאכה,¹⁴ במטרה לנסות להבין את הדינמיקות, הפרקטיקות

Bruno Latour, *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*, Cambridge, 1999, 10 p. 304

11 מירי אליאב-פלדון, *מהפכת הדפוס*, תל אביב 2000.

12 Michael Schudson, "The Objectivity Norm in American Journalism", *Journalism*, 2, 2 (2001), p. 150

13 Jean K. Chalaby, *The Invention of Journalism*, London 1998

14 ראו לדוגמה: Chris Paterson and David Domingo (eds.), *Making Online News: The Ethnography of New Media Production*, Oxford 2008; Simon Cottle, "New(s) Times: Towards a 'Second

והשיקולים שבתשתית עבודתם. זו פריבילגיה שאין להיסטוריונים של התקשורת, שהרי גם לו רצו מאוד אין באפשרותם לערוך תצפית בחדר חדשות שכבר אינו קיים. במסגרת המחקר שלי רואיינו שמונה עיתונאי עבר בגילאי 84–102, אולם הקשיים היו אחרים: מפאת השנים הרבות שעברו וגילם המתקדם היו בסיפוריהם יותר חורים מ"בשר". מה גם שהשפעת ה"בלאקבוקסינג" אינה פוסחת על העיתונאים עצמם. גם הם נוטים לייחס לתהליך פחות משקל מאשר לתוצאה, דהיינו הכתבה שבסופו של דבר יורדת לדפוס. חוקרי עיתונות היסטורית נאלצים למצוא תחליף גם לזה בעיקר בארכיונים אישיים ומוסדיים, בספרי זיכרונות, בהרצאות פומביות ועוד.

בעמודים שלהלן אדון בשתי דוגמאות קונקרטיות מתוך מחקר שהשלמתי לאחרונה, שבהן הסיפור המלא מסתתר מאחורי התמונה המשתקפת בדפי העיתון. לו הייתי מתמקד אך ורק בניתוח התוצר הסופי באופן קונוונציונלי או דיגיטלי, ולא הייתי צולל אל מאחורי הקלעים של העבודה העיתונאית, לא היה מתגלה מידע חיוני על תהליך הכנת העיתון. במקרים שלהלן, ליחסי העיתון עם הצנזורה הממשלתית, מחד גיסא, ולחילוקי דעות מקצועיים בקרב אנשי המערכת, מאידך גיסא, הייתה השפעה מכרעת על האופן שבו הועלה המידע בסופו של דבר על הכתב, ועל יחסיו של העיתון עם השיח הפוליטי שבעיצובו ביקש לקחת חלק. שתי הדוגמאות האלה הן מובהקות לאופן שבו חקר עיתונות יכול להעשיר את חקר העיתונות, ומעלות תובנות על היחסים שבין המעגל הפנימי, זה שבתוך המערכת, למעגלים חיצוניים לעולם העיתונות.

"הפלסטיין פוסט"

הפלסטיין פוסט (*The Palestine Post*), לימים **הגר'וזלם פוסט** (*The Jerusalem Post*), היה עיתון יומי בשפה האנגלית שהחל לצאת לאור בירושלים בדצמבר 1932. יש לו מקום של כבוד ב"עיתונות יהודית היסטורית": היה זה העיתון הראשון שנסרק ועלה למסד הנתונים הדיגיטלי בשנות התשעים של המאה הקודמת – לאו דווקא מפאת חשיבותו, אלא הודות ללשונו: הטכנולוגיה של עיבוד טקסטים באנגלית הייתה מפותחת יותר מזו שבכל שפה אחרת.¹⁵ העורך המייסד היה גרשון אגרונסקי, לימים אגרון, שבערוב ימיו, בסוף שנות החמישים, כיהן כראש עיריית ירושלים. לצד היותו ציוני נלהב ואיש מפא"י הוא היה עיתונאי שגדל והתחנך בארצות הברית, וכפי שטען בהצהרת כוונות ששלח לנציב העליון דאז, ארתור ווקופ, הקים את העיתון כדי לדווח על החדשות "מנקודת

Wave' of News: Ethnography", *European Journal of Communication Research*, 25 (2000), pp. 19–41

Ronald Zweig, "Lessons from the Palestine Post project", *Literary and Linguistic Computing*, 15, 2 (1998), pp. 89–94

מבט יהודית",¹⁶ לקהל דוברי האנגלית בארץ ישראל, שבאותן שנים מנה רוב מכריע של אנשי הפקידות הבריטית.

לדירדו של אגרון, "התעמולה הטובה ביותר נעשית באמצעים בלתי-רשמיים".¹⁷ לכן, אף שצבעיו הציוניים היו ידועים לכול, שאף העיתון למתג את עצמו ככלי תקשורת המותאם לכלל האוכלוסיות בארץ ישראל המנדטורית: יהודים, ערבים, בריטים ואירופים. עם זאת קהל היעד המרכזי היו הבריטים, ובמיוחד קובעי המדיניות שבהם. דגש רב הושם על פנייה אליהם בשפתם: לא רק השפה האנגלית עצמה, אלא גם סגנון כתיבה ודיווח שהיה נפוץ בעיתונות האנגלו-אמריקנית וכן תכנים מותאמים לקהל הבריטי, החל בתכנים נוצריים וחדשות מבריטניה וכלה בדיווחים על משחקי קריקט מרחבי האימפריה. כך שאף אגרונוסקי לגייס קהל קוראים נאמן שאינו מזדהה בהכרח עם הקו הפוליטי שהעיתון קידם. למרות קשיים לא מעטים המשימה הוכתרה בהצלחה: העיתון היה היומון היחיד בשפה האנגלית בארץ ישראל, בעבר הירדן ובסוריה, ובשנות הארבעים היה השלישי בדירוג התפוצה של העיתונים היהודיים בארץ ישראל.

אף שההצדקה לפרויקט של אגרון הייתה אירועי קיץ 1929 ("מאורעות תרפ"ט") ותחרות גרסאות בין ההנהגה היהודית לזו הערבית בשאלת הנסיבות שהביאו לפרץ האלימות, בתחילת הדרך לא היה פער גדול בין נקודת המבט היהודית, שממנה שאף העיתון לדווח על ההתרחשויות, ובין נקודת המבט הבריטית, דהיינו של רוב קוראיו. זו האחרונה תמכה בהגשמת הפרויקט הציוני כמעט ללא הסתייגות. המצב הזה השתנה בהמשך, כשהמתחים הפוליטיים החריפו; ציוני הדרך במסע הזה ידועים לכול: המרד הערבי בשנים 1936–1939, הספר הלבן של 1939 וטרור המחזרות היהודיות, שצבר תאוצה עם תום מלחמת העולם השנייה. בהקשר של העיתונות נוסף נדבך בפרוץ מלחמת העולם השנייה: הכרזה על מצב חירום שכלל תקנות מגבילות ובכללן צנזורה כבדה על העיתונות.¹⁸ הצנזור הטיל איסור מוחלט על פרסום שלל תכנים שלטענת הרשויות הלהיטו את הרוחות, ובכללם תכנים שהיו בנפשם של היהודים, כמו קריאה לעלייה חופשית. כך היה ב-25 בדצמבר 1940, יום חג המולד. העמוד האדיטוריאלי בגיליון זה היה לכאורה סטנדרטי: טור קבוע, Reflections, פרי עטו של אליהו אפשטיין, כתבה מאת

16 "Statement by the Promoter", *The Palestine Post* (in formation) A125/91, ללא תאריך, אצ"מ, 125/91

17 Erwin Frenkel, *The Press and Politics in Israel: The Jerusalem Post from 1932 to the Present*, Westport, CT 1994, p. 3

18 חביב כנען, מלחמתה של העיתונות: מאבק העיתונות העברית בארץ ישראל נגד השלטון הבריטי, ירושלים 1969; ראובן אלקלעי, "העיתונות והצנזורה בשנות המנדט", בתוך: יצחק טישלר (עורך) על עיתונאים ועיתונאות: ארבעים שנה לאגודת העיתונאים בירושלים, ירושלים התשל"ו, 1976, עמ' 79–89; חיים שורר, "המאבק נגד הצנזורה הבריטית", בתוך: דוד זכאי (עורך) דבר: מאסף במלאת עשרים וחמש שנים לדבר עיתון פועלי ארץ ישראל, תל אביב 1950; Pnina Lahav, "Governmental Regulation of the Press: A Study of Israel's Press Ordinance", *Israel Law Review*, 13, 2 (1978), pp. 230–250

דורותי קאהן בר-אדון, טור אישי של תיאודור מייזלס (כולם חברי מערכת ותיקים ובכירים), מדור המכתבים למערכת וכתבה על ענייני תעופה שמקורה בסוכנות רויטרס. אבל העמוד ביום זה היה חריג, שכן לא הודפס בו דבר המערכת. מהגימור המרושל ניכר שהטור הוסר מהעמוד ברגע האחרון, לפני ירידת הגיליון לדפוס.

אכן, כך היה. מכיוון שהוטל איסור פרסום גם על החלטות הצנזורה, האמת יצאה לאור רק למעלה משנה לאחר מכן, הודות לחשיפה של המגזין הליברלי הלונדוני, *Time and Tide*. ב-10 בינואר 1942 התפרסם בו דבר המערכת שיועד להתפרסם בגיליון המקורי של הפלסטיין פוסט ושאותו פסל הצנזור כמעט בשלמותו. המגזין הדפיס את הטור בשתי גרסאות, מצונזרת ולא מצונזרת. המטרה הייתה ברורה: לחבוט בממשלה ולמתוח ביקורת על יד הברזל של הצנזורה. האבסורד שבאיסור על הפרסום התגלה מייד. הטור, פרי עטו של ד"ר נורמן מקליין, תיאולוג סקוטי תושב ירושלים, עסק בתרומתה של היהדות לנצרות והיה עמוס מוטיבים דתיים ברוח החג. כדי להדגיש זאת הובלטו משפטים תמימים שהושחרו שנה קודם לכן בידי הצנזור, כגון: "בחג נוצרי זה העולם מלא נדיבות ושמחה, אשר לולא הן היינו כולנו מסכנים ונדכאים", וכן: "האנושות של ימינו מקבלת בזרועות פתוחות כל ביטוי של הרג המוני ושל חמדנות, ולמחשבה שעל בני האדם לאהוב זה את זה לא נותר מקום".

שבועיים לאחר הפרסום הגיש ארתור קריין-ג'ונס, איש מפלגת הלייבור ואוהד הציונות, שאילתא לשר המושבות, לורד קראנבורן, והמשרד פתח בחקירה. הבעייתיות שבהתנהלות הממשלתית לא נעלמה מעיני הפקידים החוקרים: "קשה לדמיין הפעלת צנזורה באופן מקומם ומביך כל כך", כתב אחד מהם למזכיר הראשי של ממשלת המנדט בירושלים. הוא דרש הסבר ותהה כיצד קרה שהנהגת היישוב לא ניצלה את הזדמנות הפז להביך את הצנזורה המנדטורית והעניין לא התפרסם קודם לכן.¹⁹

טורו של מקליין צונזר בידי אוון טווידי, ראש לשכת העיתונות המנדטורית. בעת פתיחת החקירה כבר עזב טווידי את התפקיד והתמנה לתפקיד אחר בקהיר. במסגרת החקירה פנו אליו בטלפון והוא נדרש לספק הסברים, אולם לא הצליח לשכנע את עמיתיו. בתשובתו לפקיד בלונדון כתב המזכיר הראשי ש"קשה להגן על האופן שבו הפעיל טווידי את סמכויות הצנזורה", והתנצל על המבוכה שנגרמה.²⁰ קריין-ג'ונס לא העלה בשנית את העניין בפרלמנט, אולם החקירה נמשכה והנציב העליון הרולד מקמייקל התערב. הוא כתב כי בשלהי שנת 1940 מנעו שלטונות המנדט משתי ספינות לעגון בנמל חיפה, והן הופנו על נוסעיהן – פליטים יהודיים – למאוריציז (אחת מהן הייתה "פאטריה", שטבעה על 267 נוסעיה לאחר שפעולת חבלה של ה"הגנה" יצאה משליטה). שני האירועים הללו, כתב מקמייקל, הלהיטו את הרוחות ביישוב היהודי וזעם רב הופנה כלפי הממשלה. משום שהממשלה המשיכה לספוג ביקורת רבה במשך שבועות ארוכים,

19 א"ב בויד לג"ס מקפרסון, 2.2.1942, TNA CO875/13/6

20 מקפרסון לבויד, 16.3.1942, TNA CO 875/13/6

כך הניח, קרא הצנזור את טורו של מקלין ופירש ביטויים כגון "לא נותר מקום" כביקורת סמויה על האיסור על הגירת יהודים. משום שדבר המערכת לא היה חתום, הצנזור חשש שלא יהיה נהיר לקוראי העיתון שהכותב הוא איש כנסייה והם יחשבו שהדברים מובאים בשם עורכי העיתון היהודים.

"שום אדם ברי-דעת לא יטיל ספק בחוב שחבה הנצרות ליהדות", כתב מקמייקל, שלא הסתיר את סלידתו מהפּלסטיין פוסט והטיל עליו חלק מהאשמה. משום שמילים אלה הופיעו ב"עיתון ציוני לוחמני" ולא בביטאון בעל צביון דתי, כתב, קל לייחס למחבר מניעים זרים.²¹ במבט לאחור אפשר להוסיף שהפעלת הצנזורה באופן גס כל כך יכולה גם לרמז על ייאושו של טווידי לנוכח מצבה של בריטניה במלחמה, שבסוף שנת 1940 נראה עגום ביותר. זו ככל הנראה גם הסיבה לכך שהפּלסטיין פוסט ופטרוניו בסוכנות היהודית נמנעו מלהביך את הממשלה לצורך גריפת הון פוליטי, דבר אשר בדיעבד, כאמור לעיל, הרים גבות במסדרונות משרד המושבות בלונדון.

דוגמה נוספת היא דבר מערכת שפורסם בשיאה של פרשת טוביאנסקי. היה זה ביולי 1949, כלומר אחרי קום המדינה. שנה קודם לכן הואשם מאיר טוביאנסקי, קצין בצה"ל שזה עתה הוקם, בריגול. הוא נשפט בבית משפט שדה ללא הליך משפטי הולם, הורשע והוצא להורג בידי כיתת יורים. גופתו, שהושלכה בשדה בור ללא טקס קבורה, נמצאה במקרה בקיץ 1949, ועיוות הדין הנורא יצא לאור. טוביאנסקי זוכה לאחר מותו ואחד מהאחראים להריגתו הועמד לדין. מדינת ישראל ערכה לו הלוויה צבאית וביום הלווייתו התפרסם מאמר פרי עטו של העורך בפועל של העיתון, טד לוריא.²²

לוריא שיבח את הממשלה על כך שלא טייחה את הפרשה הלא-נעימה, השקיעה מאמצים שהצדק יצא לאור וחלק שבחים לראש הממשלה דוד בן-גוריון שהראה "גם כאן" את גדלות נפשו. לאחר מכן נתן ביטוי לתחושה שלדבריו חשו רבים בציבור כשהבינו שהאפשרות שהסתנן בוגד לשורות הפיקוד בצה"ל אינו התסריט הגרוע ביותר, אלא שעיוות דין נוראי כגון זה יכול להתרחש במדינת ישראל. "כדי שמצפוננו יהיה נקי", כתב לוריא, "על שאלות רבות לקבל מענה". הוא מנה אותן, זו אחר זו: "מדוע נמנעה ממנו זכות הערעור, על אף שהמשפט התנהל בעורף? מדוע לא נמסרה הודעה למשפחתו? מדוע התעלמו מבקשתה של אלמנתו לתעודת פטירה? מדוע חפצו האישיים לא נמסרו לה? האם פרוטוקול המשפט נמסר לרשויות? ואם כן, מדוע איש לא עיין בו?"

בשלב הזה היה אגרון בחופשה ללא תשלום מהמערכת. חודש קודם לכן, לראשונה מאז צאת עיתונו לאוויר העולם, העביר את שרביט העריכה לסגנו, לוריא, ונענה לבקשתו של שר החוץ, משה שרת, לעמוד בראש משרד ההסברה בממשלת ישראל החדשה (ובהזדמנות זו גם עיברת את שמו). מינויו של אגרון, כמו גם קיומו של המשרד כולו,

21 הרולד מקמייקל לבויד, 9.4.1942, TNA CO 875/13/6

22 "Salute to Justice," *The Palestine Post*, 8.7.1949

לא האריך ימים וב־1951 שב לערוך את עיתונו, אולם המשיך לפקח על הנעשה מרחוק. דבר המערכת שפרסם לוריא על פרשת טוביאנסקי הרתיח אותו.

במכתב ארוך ששלח ללוריא פירט את השגותיו ואת חששו מכך ש"העיתון מאבד את דרכו". השאלות שנמנו בטור, טען אגרון, כבר עלו בפורום ממשלתי והיה מקום לצפות שהן תיענינה בתהליך הבירור ובמשפט של הנאשמים. במקום זאת העיתון מנה אותו בזו אחר זו, כבמעין טרזניה "שמתאימה למכתב למערכת יותר מאשר לדבר המערכת". מבחנו של העורך, הצהיר, הוא למתוח ביקורת מבלי להוציא את עצמו מן הכלל. "הגבול הדק שבין ידידות לעוינות הוא מבחנו האולטימטיבי של העיתונאי ושל אמות המידה האתיות שלו", כתב ללוריא.²³

ההבדלים בגישה לטיפול עיתונאי בפרשת טוביאנסקי הם דוגמה אחת מרבות לחילוקי הדעות במערכת העיתון בפרשת הדרכים שבה עמד עם הקמת המדינה. הפלסטיין פוסט, שמרגע בואו לעולם פעל ללא לאות להגשמת החלום הציוני, היה קורבן להצלחה זו: לא זו בלבד שעם עזיבת הבריטים את הארץ הצטמצמה תפוצתו באופן משמעותי,²⁴ אלא שהצידוק המרכזי לקיומו – "נכס דיפלומטי רב־חשיבות" כינה אותו משה שרתוק בשנת 1946 – חדל להתקיים. "נותרנו כחיילים במטווח ללא מטרת", כתב אגרון לאנשי המערכת, תוך שהוא תוהה מה תהיה תרומתו של הפלסטיין פוסט במדינת ישראל.²⁵ כמו בפרשת טוביאנסקי, כך גם לאור מגוון סוגיות אחרות עולה השאלה מה היו מניעי של העיתון בהפניית חיציו כלפי השלטון הבריטי. האם היה זה משום שהיה שלטון זר והפלסטיין פוסט מילא את תפקידו במאבק הלאומי? או משום שהיה השלטון והעיתון מילא את תפקידו ככלי תקשורת בחברה מודרנית, האמור למתוח ביקורת על השלטון ולדרוש ממנו דין וחשבון? השאלה לא עמדה למבחן עד שהמנדט הבריטי בא אל סופו וכינון הריבונות היהודית הביא לכך שלמעשה המערכת נחלקה לשני מחנות: אגרון במחנה הנאמנים מכאן ולוריא וחברי מערכת אחרים במחנה מותחי הביקורת, מנגד. החלוקה, במקרה או שלא במקרה, הייתה גם דורית: בעוד עבור לוריא ושאר חברי הדור הצעיר בעיתון הציוני המקצועי נותר כשהיה, אגרון, יליד שלהי המאה התשע־עשרה שקבע את מגוריו בירושלים בשנת 1924, השתייך לדור של ציונים שעבורם מדינה יהודית היה חלום רחוק והגשמתו היא אירוע טרנסצנדנטי כמעט, שלגביו חלים חוקים מיוחדים. אין סמלי מכך שספר הזיכרונות של אגרון, שאוגדו ויצאו לאור לאחר מותו, נקרא אסיר הנאמנות.²⁶ אף שהיה בודד במחנהו, עמדתו היא זו שלבסוף הכריעה ועמדותיו של המחנה הביקורתי כמעט שלא מצאו ביטוי בעיתון. לאחר ניצחון מפא"י בבחירות לכנסת השנייה ב־1951, ציין זלמן ארן, חבר כנסת ולימים שר, שמכל העיתונים שאהרו

23 אגרון ללוריא, 11.7.1949, אצ"מ A209/75

24 לפי נתוני המחלקה המסחרית של העיתון, הירידה עמדה על כשישים אחוז, אצ"מ A209/75

25 אגרון לעובדי העיתון (ללא תאריך), אצ"מ A209/75

26 גרשון אגרון, אסיר הנאמנות, ירושלים 1964.

את המפלגה "עשה ה-Jerusalem Post את הפעולה היפה ביותר".²⁷ אחרי הכול, הוא היה "האב המייסד" והאיש החזק במערכת, הגם שלא נשא בתפקיד רשמי.

סיכום: חקר עיתונים ועיתונות

באופן פרדוקסלי, לצד הברכה שהביא, הערים הזינוק האקספוננציאלי בזמירות של מקורות היסטוריים שנבע מהדיגיטציה של ארכיוני עיתונים גם קשיים על חקר העיתונות היהודית ההיסטורית. התוכן העשיר חייב את החוקרים להיערך מחדש, קונצפטואלית ומתודולוגית כאחד. היבט מתודולוגי שלא נתנו עליו את הדעת די הוא ההשפעה הפוטנציאלית על ביקורת המקורות. כאן ביקשתי לטעון כי ההיסטוריה של העיתונות יכולה לשמש רובד נוסף במלאכת ההיסטוריה של העיתונים, להקל עליה ולהעשירה ללא שיעור.

היסטוריה של עיתונות דורשת – שוב, באופן פרדוקסלי משהו – נדבך נוסף מעבר לארכיוני עיתונות דיגיטליים. שתי הדוגמאות שנידונו במאמר זה שופכות אור על יחסי היישוב היהודי עם השלטונות הבריטיים בתקופת המנדט ועל החיים הציבוריים במדינת ישראל בראשית שנותיה. הן יצאו לאור רק בזכות תיעוד מקביל בארכיון מוסדי ובארכיון אישי (הארכיון הלאומי הבריטי וארכיונו הפרטי של גרשון אגרון, בהתאמה), אף שאין לדעת כמה מאות ואלפי מקרים דומים התרחשו ולא תועדו או שתיעודם לא שרד. אין ספק שנטייתם של עיתונאים להיות נתונים להשפעת ה"בלאקבוקסינג" וליחס חשיבות מכרעת לתוצר הסופי על חשבון התהליך שהביא ליצירתו תרמה תרומה מכרעת להיעדרו של תיעוד. במקרה של הפלסטיין פוסט נוסף עוד נדבך של בעייתיות: למרות הארכיון העשיר שהשאיר אחריו אגרון, אין לדעת אילו חומרים אבדו בשריפה שפרצה בבניין המערכת בירושלים בפברואר 1948 בעקבות פיצוץ משאית תופת בצמוד אליו, כחלק מפעולות האיבה בזמן מלחמת תש"ח.

שתי הדוגמאות שנידונו כאן נוגעות לטורי פרשנות ולא דווקא לדיווח חדשותי יבש, אולם גם הדיווח האובייקטיבי כביכול אינו טכני ונתון למרחב פרשני גדול למדי של הכותב ושל העורך. תוכן עיתונאי, מכל סוג, נתון להשפעתם של גורמים רבים ומעוצב לאורם. גורמים אלה עשויים להיות רשמיים וגלויים, כמו במקרים שנידונו לעיל – רוצה לומר, חוקי הצנזורה הממשלתית והבדלי השקפות מקצועיים, ובמקרים אחרים הם "אפורים", כגון צנזורה עצמית או כניעה לתכתיבים בלתי־רשמיים ("רוח המפקד") בעלי אופי פוליטי, אידיאולוגי או כלכלי. אלה מעצם מהותם משוללי תיעוד, ולנו, ההיסטוריונים של העיתונות, לא נותר אלא לנסות לזהות ולנתח אותם באופן נסיבתי או ספקולטיבי במסגרת המרחב הפרשני שהדיסציפלינה מעניקה.

²⁷ רפי מן, המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948–1963, תל אביב 2012, עמ' 51.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), ירושלים.

The National Archives (TNA), Kew, UK.

מקורות

“Salute to Justice”, *The Palestine Post*, 8.7.1949, p. 4.

מחקרים

אגרן, גרשון, *אסיר הנאמנות*, ירושלים 1964.
אליאב-פלדון, מירי, *מהפכת הדפוס*, תל אביב 2000.
אלקלעי, ראובן, “העיתונות והצנזורה בשנות המנדט”, בתוך: יצחק טישלר, *על עיתונאים ועיתונאות: ארבעים שנה לאגודת העיתונאים בירושלים*, ירושלים 1976, עמ' 79–89.
כנען, חביב, *מלחמתה של העיתונות: מאבק העיתונות העברית בארץ ישראל נגד השלטון הבריטי*, ירושלים 1969.
מן, רפי, *המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948–1963*, תל אביב 2012.
שורר, חיים, “המאבק נגד הצנזורה הבריטית”, בתוך: דוד זכאי (עורך), *דבר: מאסף במלאת עשרים וחמש שנים לדבר עיתון פועלי ארץ ישראל*, תל אביב 1950.

Bingham, Adrian, “The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians”, *Twentieth Century British History*, 21, 2 (2010), pp. 225–231.

Bodker, Henrik, “Journalism History and Digital Archives”, *Digital Journalism*, 6, 9 (2018), pp. 1113–1120.

Chalaby, Jean K., *The Invention of Journalism*, London 1998.

Cottle, Simon, “New(s) times: Towards a 'second Wave' of News Ethnography”, *European Journal of Communication Research*, 25 (2000), pp. 19–41.

Frenkel, Erwin, *The Press and Politics in Israel: The Jerusalem Post from 1932 to the Present*, Westport, CT 1994.

Gooding, Paul, *Historic Newspapers in the Digital Age*, Milton Park 2017.

Horrocks, Clare, “Nineteenth-Century Journalism Online: The Market Versus Academia?”, *Media History*, 20, 1 (2014), pp. 21–33.

Lahav, Pnina, “Government Regulation of the Press: A Study of Israel's Press Ordinance”, *Israel Law Review*, 13, 2 (1978) pp. 230–250.

Latour, Bruno, *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*, Cambridge 1999.

Lee, John, “King Demos and His Laureate: Rudyard Kipling's 'The White Man's Burden,' Transatlanticism, and the Newspaper Poem”, *Media History*, 20, 1 (2014), pp. 51–66.

Mussell, James, *The Nineteenth-Century Press in the Digital Age*, London 2012.

Paterson, Chris and David Domingo (eds.), *Making Online News: The Ethnography of New Media Production*, Oxford 2008.

Schudson, Michael, “The Objectivity Norm in American Journalism”, *Journalism*, 2, 2 (2001), pp. 149–170.

- Segal, Zef M., "Constructing the Modern Jewish 'Present': Time and Time Cycles in HaTzfira", *Jewish Studies in the Digital Age*, 5 (2022), pp. 245–268.
- Tenen, Dennis Yi, "Toward a Computational Archaeology of Fictional Space", *New Literary History*, 49, 1 (2018), pp. 119–147.
- Wahl-Jorgensen, Karin and Thomas Hantizsch, "On Why and How We Should Do Journalism Studies", in: eidem. (eds.), *The Handbook of Journalism Studies*, London 2009, pp. 3–16.
- Zweig, Ronald, "Lessons from the *Palestine Post* project", *Literary and Linguistic Computing*, 13, 2 (1998), pp. 89–94.